

Interjú Várady Tiborral

KORHECZ TAMÁS¹

A jogtudós Várady Tibor gazdag karrierje négy sarokkő köré épült fel. Ezek az egyetemi jogászképzés, a kisebbségvédelem, a külkereskedelmi választott bírászkodás és az irodalom. Várady több országban is tanulta és oktatta a jogot. Az így szerzett páratlanul gazdag tapasztalatok lehetőséget nyújtottak számára, hogy felismerje a jogászképzésben tapasztalható releváns különbségeket is. A kisebbségvédelem nemcsak Várady Tibor hosszú életpályáját szövi át, de összeköti a délvidéki Várady-jogászdinasztia különböző nemzedékeit is. Az interjú betekintést enged abba, hogyan is jött létre, és hogyan szűnt meg a magyar szaknyelvi lektorátus és a párhuzamos magyar nyelvű jogászképzés az Újvidéki Egyetemen, abba is, hogy miként bukott el a kisebbségbarát Panić-kormány, valamint azt is megtudhatjuk, hogyan születtek meg Milošević bukása után a haladó kisebbségvédelmi törvények, amelyek lehetővé tették a Magyar Nemzeti Tanács megválasztását is. A külkereskedelmi választottbíráóság kérdéskörét, de Várady jogászregényeit is a hatalom és a jog szövevényes viszonyrendszerén keresztül boncolgatja az interjú. Megáll-e saját lábán a jog? Képes-e a jog arra, hogy korlátozza legyen a hatalmi önkénynek? Mely tényezők befolyásolják ezt a kérdést? Olyan kérdések ezek, amelyek így vagy úgy minden jogászban megfogalmazódnak.

Kulcsszavak: jogászképzés, jog és hatalom, külkereskedelmi választottbíráskodás, kisebbségvédelem, vajdasági magyarok

Interview with Tibor Várady

The career of the legal scholar Tibor Várady has been built around four corner stones. University lawyer education, protection of minorities, international commercial arbitration, and literature. Várady had studied and taught law in several countries. His acquired experiences offer extraordinary opportunity to him to identify relevant differences between legal education systems. The protection of minorities on the one hand links the stages of Tibor Várady's career, on the other hand it links different generations of the Várady lawyer dynasty. The interview reveals the establishment and the termination of the Hungarian language department, and the parallel Hungarian lawyer's course in the Novi Sad University Faculty of Law, furthermore, the interview

¹ Egyetemi tanár, UNION Egyetem Dr Lazar Vrkatić Jogi és Üzleti Tanulmányok Kar, Újvidék, alkotmánybíró, Szerbia, e-mail: tkorhecz1967@gmail.com

discusses the fall of the pro-Western and pro minority Panić government, and the enactment of the progressive laws on minority protection after the fall of Milošević, which laws made possible to elect the Hungarian National Council in Serbia. The interview elaborates the issue of the international commercial arbitration and Várady's historical lawyer novels through the complex relationship of the law and power. Can the law stand on its own feet? Can law be the limit to the arbitrariness of power? What factors influence this question? All these questions are, in one way or another, arise in the mind of every lawyer.

Keywords: legal education, law and power, international commercial arbitration, minority protection, Hungarians in Vojvodina

Kicsoda Várady Tibor? Erre a kérdésre röviden, tömören és helyesen talán nem is lehet válaszolni. Jogtudós vagy irodalmár, értelmiségi vagy kisebbségi politikus, poliglott vagy a magyar nyelv szerelmese, nagybecskereki vagy újvidéki, esetleg budapesti, akadémikus vagy egyetemi tanár, liberális vagy nemzeti konzervatív, a nemzetét tevékenykedő hazafi vagy világpolgár? A felsoroltak közül mindegyik meghatározás valós, de egyik sem feltétlenül igaz. Várady polihisztor, inkább megérteni szeretné a legkülönbözőbb eszméket és folyamatokat, esetleg szemezgetni belőlük, mintsem feltétel nélkül azonosulni velük. Eközben életvitelét a kiegyensúlyozottság és a mértékletesség határozza meg. Amit azonban a makacs tények nyomán mindenképpen leírhatunk, hogy Várady Tibor 1939-ben született Nagybecskereken, többgenerációs jogász-értelmiségi családban, jogot a Belgrádi Egyetemen és a Harvardon tanult. Jogot tanított Szerbiában (Újvidéki Egyetem), az USA-ban (Berkeley, Cornell, Emory), Franciaországban (Sorbonne), de Magyarországon (CEU) is, volt Jugoszlávia igazságügyi minisztere, évtizedekig a Hágai Külkereskedelmi Választottbíróság tagja, a szerbiai Nemzetgyűlés képviselője, a szerbiai Magyar Nemzeti Tanács tagja, az újvidéki *Új Symposion* irodalmi folyóirat felelős szerkesztője, a vajdasági, majd a Szerb Művészeti és Tudományos Akadémia tagja, több száz kötet, illetve egyéb tudományos és irodalmi publikáció szerzője. Az elmúlt közel egy évtizedben Várady Tibor újra az irodalom vizeire evezett, immár negyedik dokumentum-prózakötete jelent meg (ezek közül mindegyik szerb fordításban, egy-egy pedig angol és német nyelven is), amelyekben igyekszik irodalmi nyelven és eszközökkel feldolgozni az 1893 óta folyamatosan működő becskereki Várady ügyvédi iroda megőrzött, szinte hiánytalan archívumának legérdekesebb eseteit.

A tudományos elismerések és címek, de a tudományometriai teljesítménye alapján is, Várady Tibor a legismertebb és legelismertebb élő magyar jogászok egyike, de hasonló hely illeti meg Szerbiában is, az ottani jogász szakmában. Ebben az interjúban Váradyval elsősorban a jogról beszélgetünk, a jog társadalmi szerepéről, a jog lehetőségeiről, hatalmáról és korlátairól és a jog oktatásáról, de nem kerüljük meg a kisebbségi politizálás kérdéskörét sem.

A jogról, a jog hatalmáról

Apáról fiúra szálló hagyomány nálatok a jog, a jogi szakma művelése. Életed legaktívabb öt évtizedében folyamatosan a jogot tanulmányoztad, kutattad, alkalmaztad. Hogyan alakult a joghoz való viszonyod, változtak-e idővel a joggal kapcsolatos nézeteid?

A jog mindig része volt az életemnek – és nagyon különböző szemszögekből láttam. Kisgyermek koromban, majd gimnazista koromban arra adott nekem esélyt, hogy embereket lássak. Azokat az embereket, akiket a családi házban – ahol az ügyvédi irodánk is volt – a várószobában (pontosabban várófolyosón) láttam, és néha az irodában is, ha valami miatt bementem munkaidő közben. Nagyon sokféle embert láttam és nagyon sok joggal kapcsolatos hangulatot: izgalmat, félelmet (ha büntetőügyi vádlottakról volt szó), bosszúvágyat (ha felperes ült a folyosón, akit becsületsértés ért). Többször láttam nem igazán sikeres hangulatretjétést is. Az ügyfelek között voltak orvosok, kofák, tisztviselők, háziasszonyok, bérmunkások, gyógyszerészek, korábbi nagyiparosok, háziasszonyok is. Voltak kamaszok és aggastyánok is. Ha végigmentem a folyosón, ahol várakoztak, három nyelvet hallottam: magyart, szerbet és németet. Voltak szlovák és román kliensek is. A nyelvtudásom is csiszolódt a folyosón. Egyszer csak ketten voltak az iroda előtt – két német ügyfél várakozott. Ez az ötvenes években volt, ekkor zömmel távozóban voltak a németek Becskerekről, de volt még néhány német kliens. Ez a két német nagyon össze volt veszve. Valamilyen becsületsértési ügy vagy talán anyagi vita állhatott a háttérben. Mindenesetre az egyik német leült, és – inkább epésen, mint barátságosan – ezt mondta a másiknak: „Nehmen sie Platz Herr Niemand!” Ezt ebédkor elmeséltem a szüleimnek. Le is fordítottam: „Foglaljon helyet, Senki úr!” Az apám helyesbített. Mondta, hogy nem téves a fordításom, de nem maradt meg benne az eredeti német aroma. Helyesebb lenne úgy fordítani, hogy: „Foglaljon helyet, Senkiházi úr!” Apám hozzátette, hogy az ügyfelének és az ellenfelének azt javasolta, kössenek peren kívüli egyezséget. Ezért jöttek be az irodába, de egyezség nem született.

A családi ház és iroda után másféle színtér következett: a belgrádi jogi kar. Ez egy egészen más világ volt számomra. 1958-ban lettem elsőéves. Becskereken a számomra teljesen ismeretlen ügyfelek is tudták a házban, hogy ki vagyok. Belgrádban egy darabig senki sem tudta. Ha jól emlékszem, körülbelül 2800 elsőéves diák lehetett az én generációmban. Ezt az iradatlan nagy számot az is magyarázza, hogy nem volt felvételi vizsga, mindenki beiratkozhatott, aki középiskolát végzett. Sokan csak azért iratkoztak be, hogy így elhalasszák a kötelező katonai szolgálatot. Az én leckekönyvem száma a 483-as volt. Elsőéves koromban az előadások zömmel a legnagyobb, 5-ös számú amfiteátrumban voltak. Itt nagyon sok hely volt, de mégsem elég. Ha ülőhelyet akartam biztosítani, korábban kellett jönnöm. Fogalmam sem volt, hogy milyen eredménnyel fogok vizsgázni. Első vizsgám előtt csak a nagyapám adott egyértelmű biztatást. Azt mondta, hogy biztos tízest kapok.² Ő sem tudhatott többet az osztályzásról,

² A volt Jugoszlávia országaiban a felsőfokú képzés keretében hagyományosan hat osztályzatot lehetett kapni a vizsgákon, 5-től 10-ig. Az átmenő osztályzat 6, a legmagasabb 10.

mint én. Lehet, hogy engem látott másként, mint én magam. Az is lehet, hogy csak bátorítani akart. Valóban tízest kaptam, mint a legtöbb más vizsgámon is. Ezután is távol voltam még egy becskerek-i ismertség szintjétől, de nem voltam már ismeretlen. Azt is láttam, hogy a jogi oktatás nagyon emberfüggő. Felöltött, hogy ez a joggyakorlattal is így lehet. Nagyon különböző élményeim voltak az előadásokról. Az első éven Radomir Lukić előadásai tetszettek a legjobban. Jogelméletet tanított. Nagyon jó ismerője és tisztelője volt Kelsennek, de oktatás közben nemcsak jogfilozófiai nézeteiket, hanem szerbiai falusi adomákat is felhozott, amikor párhuzamokat vont. Érdekes volt azt is nézni, hogy a jog mennyire képes a saját lábán megállni egy olyan világban, amelyben az ideológia dominál. Az alkotmányjogból tartott előadásokat nem igazán élveztem. Inkább hitet, mint jogot oktattak, és a hit sokszor lezárja a kaput valóban érdekes kérdések előtt. Viszont Konstantinović előadásai (aki kötelmi jogot tanított) igazi élményt jelentettek számomra. Érdekesek és hasznosak volt Andrija Gams előadásai is. Ő tulajdonképpen Gamsz Andrásként született egy szabadkai zsidó családban. Dologi jogot tanított, baloldali beállítottságú volt, de nem állt meg a pártvonalnál, ha a tulajdont érintő kérdések tovább vezettek. Becsültem Jezdić előadásait is. Nemzetközi magánjogot tanított, előadásai kevésbé voltak érdekesek és lenyűgözők, mint mondjuk Konstantinović előadásai, de jelezték, hogy itt olyasmiről van szó, ami fontossá válik majd, ha több kapcsolat alakul Európával és a világgal.

Belgrád után visszatértem arra a jogi színtérre, amelyet már gyermekkoromban megismertem – a családi ügyvédi irodába. Most már nem csak véletlen találok ügyfelekkel, és arcok mellett neveket is láttam. Bizalmat is éreztem, ami nem az én érdemem volt. Egy esetben azt is láttam, hogy az ügyvédbe és jogba vetett bizalom túlléphet a valóság keretein. Egy fiatal tisztviselő, aki arrafelé lakott, ahol annak idején elemi iskolába jártam, elpanaszolta, hogy megcsalta a felesége. Igyekeztem jogi sínekre tenni a dolgokat, feltettem a válóper megindításával kapcsolatos szokásos kérdéseket. Viszont kiderült, hogy az ügyfél nem azt kívánja a jogtól, hogy ki legyen mondva a válás, hanem azt, hogy a jog (az ügyvéd segítségével) biztosítsa, hogy a felesége ezután ne csalja meg. Szóval az ügyvédi gyakorlat szembesített a jog határaival is.

Körülbelül fél évig dolgoztam csak a családi irodában. Közben meghívást kaptam Belgrádból is, Újvidékről is, hogy legyek tanársegéd. Belgrádi egyetemi éveimről jó emlékeim voltak, de akkoriban nem merült fel bennem komoly opcióként, hogy elváljak a Vajdaságtól. A családi iroda és az újvidéki jogi kar között nehezebb volt választanom. Újvidék mellett szólt az is, hogy ott volt indulóban az *Új Symposion* (előbb mellékletként, majd folyóiratként). Érdekesnek és fontosnak tartottam az *Új Symposion* körül induló gondolkodást, és Újvidék esély volt a jogáspálya folytatására és a *Symposion*hoz való csatlakozásra is. Így kerültem 1963 elején az Újvidéki Jogtudományi Karra. Az *Új Symposion*nak szerkesztőségi tagja, majd egy ideig felelős szerkesztője is voltam. Aztán jogi képviselője is. 1971 végén betiltási perek indultak. A folyóiratot képviseltem, nagyon igyekeztem, hogy cáfoljam a (valóban alaptalan) vádakat. Miroszlav Mandićnak egy esszébe forduló filmkritikája és Rozsa Sándor humoreszkje álltak a vád (és politika) kereszttüzeiben. Többen figyelmeztettek, hogy rossz oldalra álltam,

amikor a betiltás ellen léptem pástra. Úgy éreztem azonban, hogy nemcsak a *Symposium*nak, de a jognak is tartozom. És persze a családi/ügyvédi hagyományoknak is. Az érveket igyekeztem valamilyen feltételezett jogi normalitáshoz kötni. A végeredmény sajnos nem a bíróságon lett megfogalmazva. Egyébként, az újvidéki jogi karon politikamentes jogi oktatást láttam célként magam előtt. Nemzetközi magánjogot tanítottam, ezen a terepen könnyebb volt elválni a politikától. Fontos volt valamennyire jelen lenni nemzetközi szintéren is, és itt segítettek a nyelvek. Gyermekkoromban a környezetünkben még jelen volt a német nyelv is, a magyar és a szerb mellett. Aztán az ügyvédi iroda révén alkalmam lett franciául is tanulni – mert apámnak volt egy francia kliensnője, aki nekem hatéves koromtól tizenkét éves koromig franciaórákat adott.

Mielőtt eljutottam volna a betiltási perekig, 1967 őszén új helyszínváltás következett jogászpályámon. Fulbright-ösztöndíjra pályáztam, és szerencsésen meg is kaptam. Nagyon sok különböző felvételi teszt után a Harvardra kerültem, és itt folytattam magiszteri, majd doktori tanulmányokat. Olyan tanáraink voltak itt, akik világvizonylatban is csúcson álltak. Nem volt könnyű tantárgyak között választani. Felvettem természetesen a nemzetközi magánjogot – ezt David Cavers tanította, akinek a nevét Újvidéken is ismertem, és tudtam, hogy valóban eredeti gondolkodó. Arthur von Mehren is világhírű tanár volt, ő összehasonlító jogot tanított és nemzetközi magánjogot is. Harold Berman nemzetközi gazdasági jogot és szovjet jogot tanított. A szovjet jogot azért vettem fel, hogy legyen egy olyan tantárgy is, amelyben tájékozottabb vagyok az amerikai kollégáimnál – meg azért, mert annak idején Harold Berman volt az első amerikai tudós, aki éveket töltött a Szovjetunióban, és ő írta talán a legértékesebb nyugati könyvet a szovjet jogról. Keményen bírálta, de – sok más nyugati szerzővel ellentétben – világos volt az is, hogy őt valóban érdekli, amit lát. Sok más nagyon érdekes tanárom is volt. Haboztam, hogy vegyem-e fel Paul Bator (vagy Bátor Pál) óráit. Ő volt az egyetlen magyar származású tanár, Pesten született, fivére is jogász volt, Bartók Béla ügyvédje. Viszont közigazgatási jogot tanított, és ez a terület sohasem állt hozzám közel. Így nem vettem fel ezt a tantárgyat, de sikerült valamilyen személyes kapcsolatot létesítenem Paul Batorral. Az órákon azt is láttam, hogy a világhírű tanárok is emberek. Évfolyamtársaim között is nagyon sok érdekes ember volt, és sokan fontos szereplők lettek. Ismert tanárok, bírák, ügyvédek. Mary Bourke évfolyamtársnőmet (később Mary Robinson lett) Írország elnökének választották. Különös volt, hogy rossz diákot gyakorlatilag nem láttam. Egészen magas volt az átlag. Ez más volt, mint Belgrádban, ahol voltak valóban kitudnő, de igen gyenge diákok is. Más volt a versenyhangulat is. Belgrádban is voltak persze diákok, akik jobb jegyeket akartak, mint a többiek, de a versenyingert inkább rejtegetni illett, és nem is volt annyira intenzív. A Harvardon nyílt és kemény volt a verseny. Helyenként bizarr is. Emlékszem, egyszer a diákteremben egy diák rászólt egy másikra, hogy ne próbálja anekdotákkal elrabolni az idejét, mert ő evés közben is ismételteti magában, amit tanul. De nem csak ezt a versenyhangulatot láttam a Harvardon. 1967 és 1969 között voltam ott, ezek a vietnámi háború (és háború elleni lázadás) éve is voltak, és jelen

volt sok más lázadás is. A vietnámi háború nemigen került szóba órákon. Fogadásokon inkább. Nem emlékszem egy tanárra sem, aki a kormány álláspontján lett volna.

A versenybe valamennyire én is bekapcsolódtam, mert az osztályzatoktól függött, hogy a magiszteri stúdium után kaphatok-e külön harvardi ösztöndíjat doktori stúdiumok folytatására. Ez összejött.

Azt is láttam, hogy a harvardi tanárain élveztek tanítani. Jogi kutatásaik nem munkaidőhöz, hanem az életükhöz kötődtek.

Újvidékre visszatérve docensnek választottak, és 1970-ben sikerült azt is elérnem, hogy részleges párhuzamos magyar oktatás és magyar lektorátus induljon az Újvidéki Jogtudományi Karon.

A hetvenes években ismét komoly része lett jogászéletemnek a joggyakorlat is. Ez részben folytatás volt. A rövid ügyvédi gyakorlat után is voltak barátok, ismerősök, akik hozzám fordultak – és közben jól is esett a kapcsolat fenntartása létező jogesetekkel. Fennmaradt valamennyi kapcsolatom a családi ügyvédi irodával is. De ennél sokkal nagyobb teret kapott az életemben a külkereskedelmi választottbíráskodás. Belgrádi posztgraduális tanulmányaim befejezésekor választottbíráskodási témában írtam magiszteri tézist. Harvardi magiszteri tézisem a nemzetközi családjoghoz kötődött, de doktori tézisemben ismét visszatértem a választottbíráskodásra. A Jugoszláv Külkereskedelmi Kamara mellett szervezett választottbíráson volt az első esetem. Aztán sokasodtak a színhelyek. Budapest, Zágráb, Bécs, egyre gyakrabban Zürich és Párizs, majd London, Brüsszel, Hága, Genf, Bukarest, Prága, Pozsony, Varsó, Hamburg, de egy-egy alkalommal Kairó és Tunisz is. Öt nyelven vállaltam pereket, azzal, hogy elnökségi posztot nem fogadtam el, ha német vagy francia volt az eljárás nyelve. Elvben az eljáró tanács elnöke fogalmazza az ítélet vázlatát, ez túl nehéz feladat lett volna számomra, ha franciául vagy németül kellett volna teljesítenem (és az eredményre sem lehettem volna igazán büszke). Ezért kevesebb ügyet vállaltam választottbíróként franciául és németül, és sohasem fogadtam el elnöki posztot. Ha magyar, szerb vagy angol volt a választottbíráskodás nyelve, akkor nem voltak fenntartásaim a jelöléskor. Nem jegyeztem fel egészen pontosan, iratokat nézegetve azt látom, hogy 250 és 300 között volt a nemzetközi választottbírói ügyeim száma. Nagyon sokféle kultúrához tartozó választottbíró és ügyvédet láttam a színtereken. De az érvek alakításában ezeknek a különbségeknek nem volt igazán nagy szerepük. A 20. század második felében világszerte egyre inkább közeledtek a választottbíráskodásról szóló törvények és választottbíráskodási szabályzatok, egyre fontosabbak lettek a nemzetközi egyezmények (jelesül az 1958-as New York-i egyezmény), és a harmonizációt megcélzó nemzetközi mintatörvények és mintaszabályzatok. Azt éreztem, hogy szerb, magyar, svájci, holland, amerikai, egyiptomi, orosz, svéd vagy indiai jogászok egyre inkább valamilyen közös jogi magatartásformát követnek.

A hetvenes és nyolcvanas években lettem tagja több nemzetközi jogászszervezetnek is, mint az International Law Association vagy a francia Société de la législation comparée. Több kutatóintézetben is töltöttem körülbelül egy-egy hónapot. Ezek között voltak a hamburgi Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales

Privatrecht (itt több alkalommal is voltam), a párizsi Centre nationale des recherches scientifiques és a londoni Institute of Advanced Studies. 1977-ben jelent meg a nemzetközi magánjogi tankönyvem, amelyet Szerbián kívül más jugoszláv tagköztársaságokban is használtak. Több kiadás jelent meg azzal, hogy a kilencvenes évek második felében társszerzőket kapcsoltam be. Most a 18. kiadásnál tartunk, de közvetlen kapcsolatomban nincsen már a módosításokkal. Belgrádi társszerzőim írják az újabb fejleményekről. 1987-ben levelező tagja lettem a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiának (amely 1992-ben beolvadt a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiába).

1988-ban voltam először vendégtanár az atlantai Emory Egyetemen, ahol később emeritus professor lettem. Jól esett az Államokban tanítani, de azt nem tudtam elképzelni, hogy teljesen elváljak eddigi életemtől. Így abban egyeztem meg a dékánnal, hogy kétévenként eljárak egy-egy rövidített szemesztert tanítani. Atlantai tartózkodásom alatt következett egy drámai esemény is. 1988. április 30-án, az irodájában, szívinfarktusban elhunyt az édesapám. Azonnal hazautaztam a temetésre, majd még visszajöttem Atlantába folytatni a tanévet. A családi irodát Imre öcsém vette át.

1991-ben a kaliforniai Berkeley Egyetemre hívtak meg vendégtanárnak. 1991 januárja és májusa között tanítottam a Berkeley-n. Hazajövet csak keményedtek a Milošević-évek. Közben Pesten megalakult a Közép-európai Egyetem, oda is hívtak vendégtanárnak. 1992 tavaszán ismét az atlantai Emory-n tanítottam, majd hazajövet Pesten tárgyaltam egy esetleges vendégtanári állásról a Közép-európai Egyetemen. Valami azonban közbejött. Azóta találgatom, hogyan. Nem tudom, lesz-e valamikor bizonyosság a találgatásból. Panić kormányáról van szó. 1992 júliusában szakértői kormány alakult Jugoszláviában. (Jugoszlávia ekkor már csak Szerbiából és Montenegroból állt.) A kormány nem az akkori Jugoszláv Parlament összetételét és nézeteit tükrözte. Az a legvalószínűbb, hogy valamilyen kompromisszum alapján született. Milošević adhatott engedelményt a nyugati hatalmaknak (talán valamiért cserébe), és megengedte, hogy szövetségi (jugoszláv) szinten olyan kormány jöjjön létre, amelyet nem befolyásol. Az is igaz, persze, hogy ennek a kormánynak valódi hatalma nem volt.

Valódi kormányhatalom akkor alakulhatott volna, ha Panić nyer Milošević ellen az előrehozott választásokon. Miután december 20-án Panić nem nyert a választásokon, 1993 januárjától a Cornell Egyetemre mentem tanítani egy szemeszterre. Ajánlatot 1992 őszén kaptam. Számomra bizonytalan volt a jövő, és ezt megértéssel fogadták. Abban egyeztünk meg, hogy akkor jövök, ha a választásokon az ellenzék nem jár sikerrel, mert ha az ellenzék nyerne, valószínűleg kormánytag maradnék. Ebben az esetben a Cornellnek kevés ideje maradt volna arra, hogy alternatív megoldást találjon. De a végén nem kellett alternatív megoldást keresni. Míg a Cornellben tanítottam, visszatértem egy halasztott munkatervemhez is. Választottbírói gyakorlat és kutatások során már korábban felötlött bennem, hogy világszerte egyre több a hasonlóság a választottbírói eljárások között. Szabályzatok módosításait követve láttam, hogy nagyon hasonló a fejlődési irány Kínában, Amerikában, Brazíliában, Jugoszláviában,

Magyarországon és másutt is. Egyre több harmonizáció alakult a választottbíróági ítéletek bírósági ellenőrzése területén is. Ezt a felismerést összekapcsoltam egy harvardi tapasztalatommal. Amikor ott diák voltam, amerikai jogot oktattak, de a tanáraimtól megtudtam, hogy ők nem amerikai jogot hallgattak, hanem kaliforniai jogot (ha Berkeley-re jártak), massachusettsi jogot (ha a Harvardra jártak), connecticuti jogot (ha a Yale-re jártak). Időközben nem az történt, hogy megszűntek a kaliforniai, massachusettsi, connecticuti és más államokbeli jogszabályok. Az alkotmány és néhány más egész Amerikára vonatkozó jogszabály mellett, zömmel ma is külön jogszabályai vannak a tagállamoknak, de ezek egyre inkább közeledtek, és ez oda vezetett, hogy taníthatóvá vált az „amerikai jog”. Ebben az ihletésben merült fel bennem az a kérdés, hogy ha nem is létezik igazán egységes választottbíróági világjog, nem ért-e el olyan szintet a harmonizáció, amely lehetővé tesz egységes tanítást. Azt fontolgattam, lenne-e értelme egy tankönyvet írni, amely világjogként kezeli a választottbíróági jogot (mint ahogyan amerikai tankönyvek amerikai jogot igyekeznek a diákok elé tenni, annak ellenére, hogy a tagállamoknak továbbra is vannak saját jogszabályai). Tárgyaltam az egyik legismertebb amerikai jogi kiadóval is (West Publishing). Fenntartásos bátorítást kaptam. Azt mondták (talán őszintén), hogy érdekes és eredeti elgondolásnak tartják a javaslatomat, sikerlehetőséget is látnak benne, de szerintük az hozna igazi esélyt, ha a kezdeményezést egy nagyon ismert szerző nevével is megerősíthetnék. Hozzátették (talán udvariasságból), hogy szerintük én is az „ismert” szerzők között vagyok már, de egy ilyen sajátos projektumhoz egy „nagyon ismert” név is kellene. Ezután többször beszéltem John Barcelo harvardi évfolyamtársammal és barátommal (aki a Cornellén tanított). Szerencse folytán a Cornellén tartott egy vendégelőadást 1993 tavaszán Arthur von Mehren, aki tanárunk volt a Harvardon, és aki minden kétséget kizáróan világviszonylatban is a „nagyon ismert” jogtudósok közé tartozott. Ő is érdekesnek tartotta az ötletet, hajlandó volt csatlakozni, azzal, hogy csak egy kisebb rész (a történelmi áttekintés) megírására vállalkozott. Azt is javasolta, hogy a könyvön a szerzők között az én nevem kerüljön az első helyre, mert én vagyok az ötletgazda, és mert rám hárulna a legnagyobb rész megírása. (Egyébként, ha tekintélysorrendet követtünk volna, von Mehren állt volna az első helyen, ábécé szerint pedig Barcelo.) Ezután (itt-ott kisebb megszakításokkal) évekig mindennapi feladatomból volt a könyv írása. 1998-ban állt össze, 1999-ben jelent meg. A címe *International Commercial Arbitration – A Transnational Perspective (Nemzetközi külkereskedelmi választottbíráskodás – egy transznacionális távlatban)*. Az amerikai oktatói szabályokat követve összeállítottunk külön könyvként egy dokumentumgyűjteményt is (*Documents Supplement*) és egy oktatói útmutató kézikönyvet (*Teacher’s Manual*), amely pluszmagyarozatokat fűz a tankönyvhöz, és oktatási gondolatfonalakat javasol. Ezt a könyvet nevezném a legsikeresebb tudományos publikációmnak. Hét kiadása jelent meg, és mind az öt kontinensen használják.

Cornell után, 1993 áprilisában Pesten kezdtem tanítani a Közép-európai Egyetemen. Oktatás mellett szervezési feladataim is voltak. Körülbelül 20 évig én vezettem a nemzetközi kereskedelmi jogi stúdiumokat, körülbelül öt évig a teljes jogi tanszé-

ket is. Induláskor igyekeztem kapcsolatot fenntartani az Újvidéki Jogi Karral is, ahol 29 évig tanítottam. Ez sajnos nem járt sikerrel. Azt a javaslatomat sem fogadták el, hogy ingyen járjak el időről időre tanítani. Az otthoni problémákkal azonban kapcsolatban maradtam.

Amíg Milošević volt hatalmon, jártam Újvidékre, de a hazai jogi élettel nem volt igazán kapcsolatom. Ez a helyzet megváltozott Milošević bukása után. Új államfőként Koštunica felajánlotta, hogy legyek ismét igazságügyi miniszter (ezúttal tényleges hatáskörökkel). Megköszöntem, de nem fogadtam el. Tulajdonképpen nem is igazán haboztam. Amikor elfogadtam a Panić-kormányban való miniszterséget, ebben leginkább valamilyen alternatíva építését láttam Milošević-csel szemben. Ideiglenes és átmeneti tisztséget vállaltam. Most valódi miniszterségről lett volna szó és valódi pályaváltásról. Úgy éreztem, hogy a tanári életpályát ötvözni ugyan tudom (választottbíráskodással, kisebbségi jogok érdekében tett lépésekkel), de felváltani nem. Néhány évvel korábban, szintén fontolgatás nélkül utasítottam vissza Panić felkérését, aki javasolta, hogy legyek a gyógyszeripari vállalatának fő jogtanácsosa. Anyagilag ez igen vonzó ajánlat volt, de egészen más életet hozott volna. Elfogadtam azonban Koštunicának azt a javaslatát, hogy képviseljem Jugoszláviát a hágai Nemzetközi Bíróság előtt folyó perekben. Tulajdonképpen a hatáskört vitató részekben vállaltam szerepet. Ha egyéni felelősségről lett volna szó, nem vállaltam volna a hatáskör vitatását. Államok felelőssége kérdésében sokkal bonyolultabb volt a helyzet. Különösen azért, mert a konfliktus nem államok, hanem etnikumok között zajlott, az államok pedig többször átalakultak a háborúk során. A Boszniával folyó per központjában a srebrenicai népirtás állt. A hágai Törvényszék kimondta, hogy Srebrenicán népirtás történt, ezt a Boszniai Szerb Köztársaság hadereje végezte, és Krstić generálist el is ítélték ezért. Ezt tudomásul kellett hogy vegye az államok közötti perben ítélező hágai Nemzetközi Bíróság is. Viszont itt volt az a tény is, hogy a Nemzetközi Bíróság előtti perben a fő tettesek nem az alperes (Jugoszlávia), hanem a felperes (Bosznia és Hercegovina) polgárai voltak. A Boszniai Szerb Köztársaság Bosznia-Hercegovina része volt (ma is az), Krstić generális pedig a felperes (vagyis az áldozatként megjelenő állam) polgára. Másrészt a vajdasági magyarok, a koszovói albánok, a háború ellen bátran kiálló szerbek a tettes oldalára kerültek. Tehát nemcsak pallérozott jogi érvek, hanem egyszerű logika is megkérdőjelezte, hogy valós alapokon áll-e az államok közötti per. Kisebb szünetekkel, körülbelül hét évig (2001 és 2008 között) vezettem hágai pereket Jugoszlávia (majd Szerbia és Montenegró, majd Szerbia) képviseletében. Egyik alapcélom az volt, hogy az események át legyenek helyezve az etnikai előítéletek terepéről a nemzetközi jog színterére. Magam is ezekben az években kerültem a legközelebb a nemzetközi joghoz.

Milošević bukása után volt még egy próbálkozás, amelyben szerepet vállaltam. Esély mutatkozott arra, hogy jogszabályban is megfogalmazódjanak a kisebbségi törekvések. Két törvény meghozása volt különösen fontos, az egyik általánosan foglalkozott kisebbségi jogokkal, a másik pedig a nemzeti tanácsokról szóló törvény volt. Részt vettem a törvénytervezeteket megfogalmazó bizottságokban, és ezt nagyon

fontos feladatnak éreztem. Azt hiszem, sikerült tisztességes szintű törvényeket összehozni.

Az új évszázadban továbbra is rendszeresen tanítottam a Közép-európai Egyetemen és Amerikában, de többet jártam haza. Tevékeny voltam a Magyar Nemzeti Tanácsban, és sokkal inkább részt vettem a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia munkájában, mint a kilencvenes években. 2003-ban választottak meg rendes tagnak, ezután két akadémiai bizottságnak lettem elnöke: a kisebbségi és emberi jogokkal foglalkozó bizottságnak, és a román jogait és szokásait tanulmányozó bizottságnak.

Amerikában (az Emory Egyetemen) 2011-ben tanítottam utoljára. Ott korábban (1999-ben) állandó tanárnak (*tenured professor*) választottak, ez időkorlátozás nélküli állást jelentett, de vannak olyan dolgok is, amelyeket be kell egyszer fejezni. 2008 nyarán Kínában is tanítottam a Xiamen-i Nemzetközi Jogi Akadémián, de ezt már nem igyekeztem megismételni. 2012-ben professor emeritus lettem az Emory Egyetemen. Ebben az évben voltam utoljára az Egyesült Államokban, a Harvardon tartottam előadást egy konferencián. A 2010. utáni években több tevékenységet fejeztem be. 2015-ben vonultam nyugdíjba a Közép-európai Egyetemen, és kaptam professor emeritus státust. 2016-ban tanítottam utoljára Párizsban a Sorbonne-on egy nyári egyetemen (ahová 2000 óta jártam tanítani minden évben).

A nyugdíjba vonulás küszöbén, majd a nyugdíjba vonulás után tulajdonképpen visszatértem a joggal való kapcsolatomban kezdetéhez – a családi ügyvédi irodához. Pontosabban ahhoz, ami ebből megmaradt, az iratokhoz. 1893-tól kezdve több mint száz éven át megőriztünk minden iratot. Továbbra is írok még jogi szakkikkeket, de egyre ritkábban. Körülbelül 300 jogtudományi publikációm jelent meg eddig, ezt most már nem fogom sokkal gyarapítani. Legtöbb időmet a családi ügyvédi irattárnak szenteltem. Az idők során ez sajátos értékévé vált, mert – legalábbis a Vajdaságban – példátlan, hogy egy családi ügyvédi iroda több mint száz évig működjön, és minden irat meg is maradjon. Itt közrejátszhatott, hogy nagyapámnak és apámnak volt egy „semmit sem szabad kidobni” megrögződése, de szerepe lehetett annak is, hogy Nagybecskerekben nem igazán nagy anyagi áldozat fenntartani egy irattárat, amelynek ügyei már a múlté lettek. Az iratok nyomán többször próbáltam pótinformációkat is szerezni. Egyes ügyekben hiányzik az ítélet (feltehetően mert az ügyfél vitte el). A bíróság néha készített, néha nem készített másolatot az ügyvédnek, fénymásoló pedig még nem volt. Voltak olyan idők is, amikor kézzel íródtak az ítéletek, és ezek vagy megmaradtak, vagy nem az ügyvédi iratok között. Néha kapcsolódó ügyeket is kerestem. Többször fordultam bírósági, városi, tartományi vagy országos levéltárakhoz. Rendszerint jóindulattal próbáltak segíteni, de legtöbbször eredménytelenül. Szerencsére, olyan esetekben, amikor az ügyfél vitte el az ítélet egyetlen példányát, az ügy kimenetele legtöbbször mégis ismert, mert kézzel fel lett jegyezve az ügyvédi iratcsomóban. Azt kezdtem látni, hogy az iratokban megmaradt sok minden, ami nemcsak a hivatalos levéltárakból, de a történelemlétekből is kimaradt, és hogy valamennyire sikerült megőrizni a mindennapok történelmét is. Vannak olyan dolgok is, amelyeknek a bírósági levéltárakban akkor sem maradt volna nyoma, ha megmaradtak volna

az iratok. Például az álválóperek. A német megszállás alatt zsidó férjek keresztény feleségei indítottak álválópereket, hogy ezzel javítsák maguk és a gyermekeik túlélési esélyeit. Az ügyféllel való levelezés pontosan mutatja, hogy ezek álválóperek, de ezt a bírósággal persze nem lehetett közölni. A II. világháború után német férjek ellen indultak álválóperek. Az iratok között vannak ügyek, amelyeknek komoly történelmi súlya alakult, mint például a híres écskai Lázár majd Harnoncourt családok birtokpelei és személyes perei, a csókai Lederer birtokhoz kötődő perek vagy Kiss Ernő aradi vértanú örökösének és családi birtokainak sorsát rögzítő iratok. De itt vannak kisemberek mindennapi perei is, amelyek egészen közlőrl mutatnak egy eltűnt világot. Közvetlen közlőrl látom a jogváltásokat, nyelvváltásokat, politikai hevületváltásokat és ezek közegeben magyar, szerb, német, zsidó és más sorsokat. A legsúlyosabb években, a jogesetekben is tükröződő tragédiák mellett látható valamennyi történelemtagadó magánélet is. Ezt próbálok most megérteni és rögzíteni. A tényeken semmit sem változtatok, csak helyenként hozzáfűzök párhuzamokat vagy személyes élményeket Becskerekrl, Újvidékről, Pestről, Amerikából vagy máshonnan is. Úgy érzem, valamilyen sors faragta műfajig jutottam. Sokezer iratlapot néztem eddig át. Rengeteg maradt még. Nem tudom, lesz-e időm/alkalmam mindet átnézni. Valamiképpen privilegizált olvasónak érzem magam, mert zömmel ismerem a helyszíneket, néha emlékeim is vannak a szereplőkkel kapcsolatban, leginkább sorrendbe tudom rakni a dátum nélküli papírokat, mert ismerős számomra a jogi koreográfia, és nem akadályoz az olvasásban a három nyelv (magyar, szerb, német) váltogatása sem. Eddig négy dokumentum-prózaötetem jelent meg magyarul, négy szerbül, egy németül és egy angolul. Ha a sorsom megengedi, folytatni is szeretném.

A dokumentumregényeikben is visszaköszön az a kérdés: Mi a jog funkciója, minek az eszköze a jog? A valós állami hatalmat, az erőszak monopóliumát tartók és gyakorlók eszköze arra, hogy megőrizték a hatalmukat, hogy szebb köntösbe öltöztessék, legitimálják és elfogadhatóvá tegyék az erőszakot, vagy a jog ennél több, a szervezett, kiszámíthatóan működő emberi társadalom szükséges feltétele, sőt néha a társadalmi fejlődés motorja?

A jognak alapvető feladata valamilyen társadalmi rend létrehozása, mert rend nélkül nem igazán működhet társadalom. Persze nagyon sok társadalmi rend volt már – és valószínűleg lesz is. Mindig jelen volt a méltányosság megbecsülése, de sokat és sokszor változott a méltányosság percipiálása. Azon igyekezve, hogy megfogalmazza a római jog alapértékeit, Paulus ezt mondja: „In omnibus quidem, maxime tamen in iure equitas spectanda est.” Vagyis: „A méltányosságnak mindenütt, de különösen a jogban kell érvényesülnie.” Amikor ezt Paulus leírta, sok előrelépés volt már a római jogban, de létezett még rabszolga-társadalom, és a nők jogai sem sorolódtak a méltányossági elvárások közé. Tehát a példaszerű jogon és jogi gondolkodáson is ott van a kor kemény bélyege.

Persze a jog állandóan változik. Ebben még mindig több szerepe van a politikai hatalomnak, mint a jogászoknak, de van valamennyi mozgáster a jogi gondolkodásnak is.

Annak is tudatában kell lennünk, hogy nemcsak a jogszabályok alkotói, hanem a jogalkalmazás szereplői is sokat tehetnek. Jót is rosszat is. Igaz, *Retorika* című könyvében Arisztotelész még ezt mondja: „Többnyire tehát maguknak a helyesen megfogalmazott törvényeknek kell – amennyire csak lehetséges – mindent meghatározniuk, és lehető legkevesebbet hagyni a bírákra.” De Arisztotelész óta inkább azt mutatja a jogtörténelem, hogy a törvények csak részben tudják a dolgokat meghatározni. Komoly szerepet kap a jogalkalmazás is. Ez arra is esély, hogy a hatalom birtokosainak javára magyarázzon félre törvényeket, arra is, hogy a törvényekben lefektetett méltányosságot erősítse, és estenként arra is, hogy emberbarát irányban értelmezzen nem igazán emberbarát törvényeket. Nagyon fontos volt és maradt, hogy a bírák, ügyészek, ügyvédek, képesek lesznek-e konkrét emberi lényeket látni, vagy ehelyett a politikai besorolásban ide vagy oda csatolható lényeket, esetleg internetlényeket látnak.

Sokféle jogi tevékenységgel foglalkoztál, alkottad a jogot, alkalmaztad és védelmezted, kutattad és oktattad is. Hogyan látod, mitől függ az, hogy a jog képes-e korlátozni a hatalmasságokat is, azokat is, akik erősek, akik a szuverén állami hatalom eszközeit birtokolják? Szóval, mitől függ, hogy egy állam jogállam-e?

Jonathan Swift, aki kezelni tudott hatalmasságokat (Gullivert is ő hozta közénk) megfogalmazott már egy választ erre a kérdésre. Szerinte: „Laws are like cobwebs, which may catch small flies, but let wasps and hornets break through.” Azaz: „A jogszabályok olyanok, mint a pókhálók, amelyek el tudják fogni a kis legyeket, de megenyedik, hogy a darazsak és lódarazsak áttörjenek.”

Tehát van mit tenni. Hadd idézzek itt még egy fontos Arisztotelész-gondolatot a *Retorikából*: „Nem szabad ugyanis megfertőzni a bírót azáltal, hogy haragra, gyűlöletre, vagy szánalomra indítjuk. Ez olyasféle, mintha valaki elgörbítené a vonalzót, amellyel dolgozni akar.” Arisztotelész itt elsősorban a bírák előtt fellépő szónokok által való fertőzésre gondol. Ennél még veszélyesebb a politika és hevéletek által terjesztett fertőzés. A jogot körülvevő politikai világ sodrása a jogot is elsodorhatja.

Említettem, hogy a családi ügyvédi irattár esetei sok mindent tárnak fel a jog mindennapjairól lendületes időkben. Arról is, hogy a lendületkövetés ingere visszaszoríthatja a jogkövetést. *Népellenes mosoly* című kötetemben zömmel a II. világháború utáni perekéről írok. Ezekben gyakran azt látom, hogy az ügyész (többször a bíró is) nem minél több igazságot, hanem minél több fasisztát igyekszik felfedezni. A sodrás nagyon görbe vonalzót tuszkol a jogalkalmazók kezébe. Branko Đurićot azzal vádolják, hogy „két fasiszta származású kocát” tartott az udvarában (azt feltételezve, hogy magához vette egy német szomszéd kocáit, hogy azok ne legyenek elkobozva). Péli Antalt pedig azért ítélték el, mert „szándékosan fejlesztette a német fasiszta hadsereg hadi teljesítő képességét”. Ezt úgy tette, hogy Homokréven paprikamalmot működtetett, és a német megszállás alatt (amikor ez kötelező volt) német megrendelőknél is árult paprikát. Márpedig az ügyész szerint tudvalevő, hogy a paprikában vitamin van, és Antal így erősítette Hitleréket. Persze nem az antifasizmus van baj, hanem azzal, ha valami (bármilyen) logikát és józanságot félretaszító sodrássá alakul.

A sodrások (ha nem is ilyen formában) folytatódnak. Az lehet csak jogállam, amely sodrásoknak is ellen tud állni.

Képes e megváltoztatni a világot? A jogon keresztül el lehet-e érni a joggal az igazságosabb világot?

Ez attól is függ, hogy a jognak melyik területén mozgunk. Ahol én a legtöbbet mozogtam szakmailag (ez a külkereskedelem, a külkereskedelmi választottbíráskodás), ott úgy láttam, hogy a jognak sikerült bevezetnie egy világszintű bíráskodási rendszert, amely a jogot meglehetősen fontos helyre teszi. Ugyanakkor, a nemzetközi büntetőbíráskodásnál ez nem sikerült, mert született ugyan egy nemzetközi büntetőbíróság, de ennek nem tagja sem Amerika, sem Oroszország, sem Kína, Izrael és más jelentős országok sem. A külkereskedelmi választottbíráskodásban vannak perek, amerikai, orosz, kínai felek ellen is, sőt van, hogy ezek el is vesztik a pereket, és ki is fizetik, amit megítéltek, mert kialakult a jognak egy ilyen elfogadottsága. Viszont érzékenyebb területeken, mint amilyen a nemzetközi büntetőjog, ez sokkal inkább pusztán cél, mint valóság.

Valahol megvalósul, van, ahol nem valósul meg a cél, nem változik a valóság. A nemzeti jogban is így van.

Mennyire képes megállni a saját lábán a jog? Mennyire befolyásolják az ideológiák a jogot? Az úgynevezett „szabad világnak” is van ideológiája? Aki szembe megy ezzel, az ott is megérzi ezt? Van olyan hely, ahol az ideológia nem határozza meg a jog tartalmát?

Visszatérek arra, miért választottam a nemzetközi magánjogot. Azt láttam annak idején, hogy vannak olyan területei a jognak, ahol vagy megalkuvó leszel, vagy disszidens, és kirúgnak. Ezért választottam a nemzetközi magánjogot, mert ott nem kellett hősnek lenni, és tanár maradhattál akkor is, ha az ideológiát mellőzted.

Hogy a „szabad világ” éró kísértésekre térjek, itt van a guantánamói fogolytábor és az USA esete ezzel. Az, ahogy ott tartanak foglyokat, teljesen jogellenes. Mit csinált Amerika? Az USA bérelt egy kubai szigetet. Ott az USA érvei szerint nem érvényes az amerikai jog, mert az nem az USA területe. Tehát ott szabad foglyokat kínozni.

Ott nincs jog?

Az amerikai bíróságok kimondták, hogy ez jogellenes, hiszen a nemzetközi jog ott is érvényes. Érdekes, hogy a jog felmutatott valamit, de az amerikai adminisztráció ezt nem igazán hajlandó figyelembe venni. Tehát még az olyan helyzetekben is, amikor a jog képes szembeszállni az ideológiával vagy hevível, vagy ezeknek a keverékével, az eredmény elmaradhat; ezt példázzák a Guantánamóval kapcsolatos amerikai bírói ítéletek.

Voltaképpen mennyire számít a jog? Mennyire számít az, hogy kinek van igaza jog szerint, mennyire győzedelmeskedik a jog, annak valódi tartalma, vagy a jog inkább csak

palástolja, formába önti, hitelesíti az erőt és erőszakot? A családi irattárban is sok olyan eset van, ahol a bírók jogra hivatkoznak, de ez csak lepel, joggal fedik be az ideológiai indíttatásokat, mitől függ, hogy érvényesül-e a jog?

Erről már beszéltem, de annyit tennék hozzá, hogy az USA-ban a jogba vetett hit nagyon erős, talán erősebb is, mint Európában. Ebből persze nem következik, hogy a joggyakorlat is makulátlanul működik, de elég sok példa van arra, hogy a bíróságok olyan ítéleteket hoznak, amelyek a politikai sodrással nincsenek egy vonalon. Persze itt érdekes, hogy az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága esetében sok megfontolás és nagy politikai harc van egy-egy kinevezés körül. Amerikában gyakorlatilag kétpártrendszer van, két párt jelöltjei vetélkednek. Nem mindegy, mert a Legfelsőbb Bíróságnak nagyon nagy hatalma van, korántsem lényegtelen, hogy a republikánusok vagy a demokraták vannak többségben. A Legfelsőbb Bíróság autoritása azonban továbbra is töretlen.

Jogtudomány. Mennyire tudomány a jogtudomány? Mi az értelme és szükségessége annak, hogy a tételes jogon túl, a jog alkalmazásán túl kutassuk a jogot, mi a szerepe a jogelméletnek? Te ezt hogyan látod?

Én úgy látom, hogy nagyon érzékeny ponthoz jutottunk a társadalomtudományok (és ezen belül a jogtudomány) területén. A tudományos tevékenységet mindig befolyásolták az értékelés módozatai. Természetes, hogy tudományos kutatók (csakúgy, mint mindenki más) a siker felé törekszenek, és így fontossá válnak a siker mutatói. Az utóbbi években egyre inkább objektív mércék és számok felé fordulunk. Ennek persze vannak pozitív hozadécai is. A szubjektivitás egy fedél alatt lakik a részrehajlással. Az objektív mércéket követve máshová költözünk, viszont itt a mérhetőségbe vetett hit hat parancsként. És az a veszély jelenik meg, hogy ne az írás tartalma legyen igazán fontos, hanem az, hogy milyen rangsorolású folyóiratban közölték, és hány-szor idézték. Ezek a mutatók nem értelmetlenek, de nem helyettesíthetnek mindent. Értéket jeleznek, de amint ezt Theodore Porter mondja *Trust in Numbers (Bizalom a számokban)* című könyvében, a kvantifikáció különösen a bürokraták számára vonzó. Helyettesíti az igazságot. Tanárok megválasztásánál egyre inkább számok kerülnek főszerepbe. Ha valaki egy valóban eredeti és magas színvonalú cikket írt, de ezt nem magas besorolású folyóiratban közölte, hanem mondjuk annak az egyetemnek a folyóiratában, amelynek diákja volt, a bíráló bizottság tagjai vonakodnak erre a cikkre támaszkodni annak megítélésénél, hogy valóban tehetséges-e a jelölt. Fennáll tehát a veszély, hogy bürokratikus kényelemhez vezessen a mérhetőségbe vetett bizalom. A közlés helye és az idézettség persze kapcsolatban vannak az írás értékével, de nem helyettesíthetik a tényleges tartalom megítélését. És az sem elfogadható, hogy a folyóiratok rangsorolását, csakúgy, mint az idézések számát, minden kétely nélkül fogadjuk el mutatóként. A számokban kifejezett mércék a szerzők számára is sajátos mozgásteret biztosítanak. Miután döntővé vált az idézések száma, egyre több az „én idézlek téged – te idézel engem” összefogás. Emellett figyelmen kívül marad, hogy

a szerző javát szolgálja az is, ha valahol azt írják, hogy semmit sem ér a szövege, mert ez is egyfel több idézés.

Azt akarom mondani, hogy a mérhetőség és számokban kifejezhető mutatók térnyerése visszaszoríthatja a tartalom iránti valódi érdeklődést és kihathat a szerző céljaira is. Az utóbbi időben néhány volt diákom azt közölte büszkén e-mailben, hogy milyen rangsorolású folyóiratban sikerült cikket közölniük. Magát a cikket nem küldték el. Veszélyt látok abban, ha a tartalom kimarad a büszkeségből.

Persze továbbra is léteznek írások, amelyek valóságot igyekeznek látni és láttatni, és új szemszögeket is nyitnak. Ilyenkor az ember mégis arra figyel, hogy mit olvas, és nem arra, hogy M-21 vagy M-23 besorolású folyóiratban olvas valamit.

Hogy még egy példát mondjak a számok térnyeréséről, az utóbbi években több értékes írást olvastam egy veszélyről, amely legmarkánsabban az amerikai büntetőjogban van jelen, de másutt is terjed. Itt is arról van szó, hogy statisztikai célok válhatnak fel tényleges célokat. Megjelenik a kísértés, hogy az ügyész a vádat nem a feltételezett bűncselekményekhez, hanem az elvárható ítélethez kösse. Mert akkor jók a statisztikai eredmények, ha a vádlottat pontosan azért ítélik el, amivel megvádolták. Ezt a célt vádalkuval lehet a legbiztonságosabban elérni. Egy írásban azt olvasom, hogy Amerikában a bűnösnek nyilvánító ítéletek 95%-a beismerésen alapul. A beismerés pedig zömmel vádalku (*plea bargain*) következménye.

Ami a jogtudományt illeti, jómagam a tételes jog bizonyos területeit kutattam: nemzetközi külkereskedelmi választottbíráskodás, nemzetközi magánjog, sokat foglalkoztam a nyelv szerepével különböző helyzetekben. Ami a jogelméletet illeti, mindenképpen fontosnak tartom, sokat olvastam Kelsentől Somló Bódogig. A jogelméletben fontos a jogot egészében és társadalmi kötődéseiben látni. Ez jelzés arról, hol is tartunk, hogy áll a jog, mi a szerepe és helye a társadalomban. Ilyen látószögre a konkrét problémákon felül is szükség van. Ma kevés olyan jogtudós van, aki egy új perspektívát láthatóvá tett volna.

Jogászképzés. Sok egyetemen tanítottál jogot, voltál vezető tisztségekben is egyes jogi karokon, volt alkalmad összehasonlítani a jogi képzések módszertanát, gyakorlatát, oktatóit, hallgatóit az USA-tól kezdve, Franciaországon keresztül, Magyarországon át Szerbiáig. Milyen markáns különbségeket fedeztél fel, amelyekből tanulni lehetne, előnyök, hátrányok, tanulságok?

Igen, nagyon sok helyen tanítottam jogot. Sok időt is fordítottam rá – és erre nem panaszkodom. Szerettem tanítani, és órákra készülni is szerettem. Ami a módszertant illeti, az amerikai hozzáállás került hozzám legközelebb. Az élet más területein inkább érdekes, mint közeli volt hozzám, amit Amerikában láttam, de a jogi oktatásban „Amerika-barát” lettem. A Harvardon ismerkedtem meg az amerikai jogi karokon elfogadott úgynevezett szókratészi módszerrel. Ennek az a lényege, hogy a következtetésekig a diákokkal folytatott dialógus vezessen. Így valamiképpen személyes résztvevői is lettünk annak, amit tanultunk. Később Újvidéken magam is igyekeztem alkalmazni ezt a módszert, bár az otthoni (és mondhatnám európai) rendszerben

ennek korlátai voltak. A szókratészi metódust követve az oktatás jogesetekből, példából indul ki, a tankönyvekben is jogesetek voltak (magyarázatokkal, hozzáfűzött elemzésekkel). Az is fontos volt, hogy nemcsak vizsgákra, hanem órákra is készülni kellett – és a Harvardon készültünk is. Elolvastuk, ami a következő órán beszélgetés tárgya lesz, hogy tájékozottan vehessünk részt a vitában, és kérdéseink is legyenek. Újvidéken más típusú tankönyvek voltak (mint ahogy zömmel más európai egyetemeken is), arra sem tudtam kötelezni a diákokat, hogy az órákra készüljenek. De azt megtehettem, hogy magam adok elő valós vagy hipotetikus jogeseteket, hogy ezek kapcsán – és amennyire lehetett dialógus nyomán – jussunk el azokig a tételekig, amelyeket tanítani igyekeztem. A dialógust az is felértékelte, hogy soknemzetiségű, sok kultúrához tartozó diákokat taníthattam. Különösen a Közép-európai Egyetemen. Így ajándékba kaptam érdekes és elgondolkodtató látószöveget.

Melyek a mai szerbiai jogászképzés gyengeségei, hol lehetne előre lépni?

Ez a kérdés sajnos rádöbbsentett valamire. Arra, hogy vannak kötődések, amelyek csak emlékként folytatódnak. 29 évig tanítottam az Újvidéki Jogtudományi Karon. Ezalatt belülről láttam nemcsak az újvidéki, de valamennyire a szerbiai és jugoszláviai jogi oktatást is. Gyengeségeket is láttam, voltak elképzeléseim arról, hogyan lehetne előre lépni. Most eltelt ismét pontosan 29 év azóta, hogy el kellett hagynom az újvidéki jogi kart. Ezalatt tartottam vendégelőadásokat (leginkább Belgrádban), de nem látom már igazán közlőre a szerbiai jogászképzést. Eljutnak persze hozzám is hírek (csakúgy, mint pletykák). Tudom, hogy vannak emberek, akik már ennyi kötődés után is kompetens véleménymondónak látják magukat, és elindulnak egy gondolkodási úton, amelyet a szakavatottság mezsgyéjének látnak. Viszont én korábban ott voltam, és otthon voltam a szakavatottság mezsgyéjén, és így látom, hogy ami most előttem áll, az nem az. Rövidebben: sajnos nem állok már eléggé közel a szerbiai jogászképzéshez, nem tudok olyan választ adni, amelyet valóban tájékozott válasznak tarthatnék.

Miért volt fontos a számodra, hogy az újvidéki jogi karon meghonosítsd a magyar nyelvű képzéseket, vagy, hogy az egyetem tanári karába minél több magyar hallgatót juttass be?

Azt hiszem, annak idején nem is merült fel bennem a kérdés, hogy „miért”. Csak azon gondolkoztam, hogyan. A magyar nyelv és kultúra fenntartása generációk óta folytatódó természetesség a családomban. Dédnagyapám szabadságharcos volt 1848-ban, nagyapám parlamenti képviselő, majd Trianon után (az ügyvédi pálya mellett) kisebbségi politikus, az apám is szerepet vállalt a magyar kisebbségi kultúrában és közéletben. Hadd tegyem hozzá, hogy az is természetesként rögződött meg a környezetemben, hogy olyan területen élek, ahol évszázadok óta több nyelvnek van egymás mellett létjogosultsága. Természetes volt tehát, hogy a magyar nyelvnek is igyekezzek helyet teremteni ott, ahol élek és dolgozom. Ami a „hogyan”-t illeti, azt hiszem, segítettek az ügyvédi hagyományok és megrögződések. Életemben először a gimnáziumban igyekeztem nagyobb teret biztosítani a magyar nyelvnek. Magyar

osztályba jártam, ez adva volt, de hatodikos koromban gyakorlatilag megszűnt a magyar önképzőkör. Nem tiltották be, hanem úgy döntöttek, hogy közös önképzőkör legyen, de ez csak akkor működhetett volna, ha nemcsak a magyar diákok tudtak volna szerbül, hanem a szerb diákok is tudtak volna magyarul. Ez nem így volt. Aztán találtam egy megoldást. Külön magyar iskolai önképzőkör nem létezhetett, de nem volt akadálya, hogy az osztályomban (VI/8, ha jó emlékszem) egy osztályönképzőkört szervezzek. És az sem ütközött akadályba, hogy a VI/8 önképzőkörére eljárjanak más magyar osztályok diákjai is. Így – kicsit fiskális módon – mégis létrejött egy gimnáziumi magyar önképzőkör.

Amikor a jogi karon próbálkoztam, szintén követtem egy ügyvédi logikát. Egy jó ügyvéd tudja, hogy az érveket nem az ügyfél felé, hanem a döntéshozó felé kell irányítani. Ez a kisebbségi politikában is így van, bár nagy a kísértés, hogy a szereplők a választóknak tetsző érveket fogalmazzanak, és nem olyanokat, amelyek a döntéshozókat is meg tudnák győzni. Itt még hozzáteszem, amit többször említettem már, hogy a részleges magyar oktatás létrehozásánál nagyon fontos szerepe volt Nikola Vorgić dékánnak, aki apám ügyvédi irodájában kezdte jogászai pályafutását.

Igaz az is, hogy amennyire tőlem tellett, igyekeztem, hogy minél több magyar oktatót vegyünk fel. Hadd tegyem azonban hozzá, hogy ezek valamennyien meg is érdemelték a felvételt.

Volt olyan időszak, ha jól számolom, hogy tízen is voltak a magyar oktatók a Jogi Karon. Ma egyetlen oktató van. Amit tettél, durván fogalmazva lenullázódott az eltelt 29 évben. Mai perspektívából hogy látod, van esély újrakezdeni, hogyan tudták ezt így leépíteni?

Nem voltam jelen ebben a 29 évben. Hogy mik voltak a belső mechanizmusok, nem látom közelről. Amit másoktól tudok, volt egy hullám, amely ellenkező irányban igyekezett seperni, és sajnos ebben sikeres volt. Fájó. Nagyon fájó. Amit vigasztalóan mondhatok, hogy a kisebbségi törekvések lényege, hogy újra és újra meg kell próbálni. Az, hogy a legközelebbi törekvésnek a helyszíne egy magánegyetem vagy egy állami egyetem lenne, ezt nem látom közelről. Számolni kellene mindkét lehetőséggel.

Kellett-e a leépüléshez egy magyarelles káderpolitika a karon?

Nyilvánvalóan volt egy más irányba való ráhangoltság. Egy-két kivétellel olyanok kerültek irányító pozícióba, akik problémát láttak a párhuzamos magyar oktatásban.

Kisebbségvédelem, magyar érdekvédelem

Az életpályádat a jogon kívül a nemzetiségi kérdéskör fonta egybe a leginkább. Miért oly nehéz ezen a téren megtalálni a fenntartható megoldást?

Körülbelül 100 éve vagyunk kisebbségben, és ebből körülbelül 80 évig magam is jelen voltam. Azt látom, hogy maradéktalanul tartós (vagy mondjuk, fenntartható) megoldások nemigen jönnek létre. Trianon után a Magyarországtól elcsatolt

országreszeken belül Nagybecskerekén alakult először az utódállam által jóváhagyott magyar művelődési egyesület. Erre 1921. március 29-én került sor. Ezután több újralakulás következett, betiltás vagy hatalomváltás nyomán. Maradandó magatartás lehet (és kell is, hogy legyen) az újrapróbálkozás. Említettem már, hogy 1970-ben sikerült részleges magyar oktatást bevezetni az újvidéki jogi karon. Ma ennek alig maradt nyoma. De újrapróbálkozásnak van értelme. Talán valamilyen esélye is.

Említettem, hogy Milošević leváltása után szerepet vállaltam kisebbségi törvények megfogalmazásában. Itt az is segített, hogy akkoriban (egy ideig) komolyabb szerepet kaptak a korábban disszidens értelmiségiek, és a törvénytervezeteket valóban szakértő bizottságok foglalmazták. Itt voltak jogászok is, politológusok is, szociológusok is, voltak kisebbségbarát és kevésbé kisebbségbarát résztvevők. Ezek a politikai hatalomtól és politikától való elfordulás évei voltak, nem lettek még kifaragva új politikai hűségátmaszok. Ebben a helyzetben a bizottsági tagok zömmel nem politikai hűséget, hanem szakmai rátermettséget igyekeztek bizonyítani. Így esélye volt az érvelésnek és szakmai tekintélynek. Azt hiszem, az is adott valamilyen súlyt az érveimnek, hogy a törvényalkotás éveiben a hágai perekben is szerepem volt. A szakértői csoportok által megfogalmazott tervezeteket, ha nem is maradéktalanul, de nagyrészt elfogadták a parlamentben is. Így alapozódott meg a személyi autonómia és a nemzeti tanácsok. Hosszú évekig tagja voltam a Magyar Nemzeti Tanácsnak (MNT) is. Ezalatt az egymást követő elnökök egykori diákjaim voltak (Józsa László, majd e cikk szerzője, Korhecz Tamás). A törvényekben lefektetett esélyek megvalósítása mindennapi feladat lett – igen gyakran jogászfeladat. Ez ma is így van.

Igyekeztem más vonalon is tenni valamit, amikor erre esélyem volt. Egyszer egy olyan perben voltam választottbíró, amelynek nyolcvanmillió dollár körül alakult a perértéke, a választottbírói díj is roppant magas volt. Több választottbírói ügyet is kezeltem abban az időben. Úgy láttam, hogy egy normális családi élethez való anyagi hozzájárulás mellett, rám tartozik valamilyen anyagi hozzájárulás ahhoz a közösségi élethez is, amelyhez tartozom. Ezért százezer dollárt adományoztam az MNT-nek, azzal a céllal, hogy vajdasági magyar egyetemistákat segítsünk. Ehhez az ösztöndíjhoz aztán más adományozók is hozzájárultak, és az MNT továbbra is oszt Várady-ösztöndíjakat.

Visszatérve a kisebbségi jogokat biztosító törvényekre, fontos tény, hogy ezek a törvények nem tűntek el (ellentétben a párhuzamos magyar jogi oktatással), de időről időre új helyzetek és új veszélyek, módosítási vagy visszafogási kezdeményezések alakulnak. Változik a politikai légkör is, mint ahogyan változik az értelmiség szerepe. Nem változik az a tény, hogy jogász szakértőkre égető szükség van. Mint ahogyan szükség van és szükség lesz törekvésekre, hogy a jogokat biztosító intézmények és szabályok megmaradjanak, esetleg terepvesztés nélkül átalakuljanak, vagy (ha megszüntették őket) újrászülessenek. A megmaradás feltétele az újrapróbálkozás.

A magyarországi jobboldal, de néhány magyar kisebbségi politikus is liberálisnak tart téged, néha megkérdőjelezi a nemzeti elkötelezettségedet. Mit gondolsz erről?

Nemrég közöltem egy angol írást *Populism – A Notion Rising above Its Content* (*Populizmus – egy fogalom, amely tartalma fölé emelkedik*) címmel. Ebben arról írok,

hogy a „populizmus” valamikor egy társadalomtudomány által vizsgált jelenség volt, ma inkább csak megbélyegzés. Egyre inkább tartalommentes megbélyegzés. Címkék világában élünk. Tartalom súlya nélkül nagyon könnyen lebegnek a fogalmak. Mint például a „liberális”, „jobboldali”, „baloldali”. A „nemzeti” szó korábban csak méltóságteljes pontokhoz kötődött. (Mondjuk „nemzeti dal” vagy „nemzeti hős”.) Ma már elszabadult a méltóságtól, lebeg, és így van már „nemzeti dohánybolt” is. Nemrég láttam Pesten, hogy egy hölgy „libernyák”-nak (tehát liberálisnak) nevez egy másik hölgyet, aki kissé tolakodva igyekezett leszállni a villamosról. A „baloldal” valamikor tőkésék ellen lépett pástra. Ma nem tőkésellenes, csak más tőkésék támogatását élvezi, mint a jobboldal. Ami a multikat illeti, nem ritkán ugyanazokra a multikra támaszkodik a jobboldal és a baloldal is.

Szóval azt hiszem, meg kell próbálnunk (ha nehéz is) a címkéktől a tartalom felé fordulni. Nemzetinek nem azt kellene nevezni, aki többször használja a „nemzeti” szót, vagy aki lelibernyákoz egy politikai ellenfelet vagy egy villamosról leszálló hölgyet. Liberálisnak sem azt nevezném, aki lefaszítja az általa nem kedvelt újságot vagy szomszédot. Vissza kell térnünk a tartalomhoz – és ez kisebbségben különösen fontos. Ha a tartalom is fontos, akkor ahhoz, hogy valaki valódi magyarnak számítson, nem elég már baloldaliként vagy liberálisként szidni embereket. Tenni is kell valamit. Például magyar iskolába adni a gyerekeket, és másokat is meggyőzni, hogy ezt tegyék, segíteni magyar iskolákat és kultúregyesületeket, érveket faragni, amelyek támogatnak kisebbségi jogokat, visszahelyezni egy letépett magyar feliratot – és sok más. Szóval, ha valóban ki akarunk állni polgári, nemzeti és emberi értékekért, a tartalom felé kell fordulnunk.

Amikor iskolás gyerek voltam Nagybecskerekén, körülbelül félmillió magyar volt a Vajdaságban. Most nem sokkal több mint kétszáz ezer. Ezzel szembeülve kellene fennmaradásprogramot alkotni. Azt is tudomásul kell vennünk, hogy más a helyzetünk, mint az anyaországi magyaroknak. Magyarországon – és minden más normális országban – az a párt kormányozhat, amely többséget szerez a választásokon. A kormányt egyesek majd szidják, mások dicsérik. De van kormányzás. Nem kell mindenkinek bevonni. Kisebbségben nem a kormányzás, hanem a fennmaradás kell hogy legyen a politikai cél. Becskerekén nem lehet magyar iskolát indítani, ha nem igyekszünk megszólítani és bevonni minden magyart. Azokat is, akik VMSZ-tagok, azokat is, akik nem VMSZ-pártiak. Minden magyar szülő és magyar gyerek ide kell hogy tartozzon. Azok is, akik inkább Esterházyt olvasnak, azok is, akik inkább Nyíró Józsefet olvasnak. Azok is, akik nem olvasnak szépirodalmat. Azok is, akik a *Magyar Szót*, azok is, akik a *Szabad Magyar Szót* követik. Különben nem érjük el a minimális létszámot, és nem indulhat magyar osztály. Kevesen vagyunk.

Ha politikai programot fogalmaznánk, természetesen győzelmet tűznék ki célpontként. A fennmaradáshoz újra meg újra győzni kell. De nem a VMSZ-t vagy a Magyar Mozgalmat vagy a VMDK-t, hanem a veszekedést, az utálkozást és a kirekesztést kellene legyőzni.